

ΠΕΡΙΔΙΑΒΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Καθηγητής Παναγιώτης Παχής
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ο J. Z. Smith, καθορίζοντας τα θεωρητικά δεδομένα της σύγχρονης θρησκευολογικής έρευνας, αναφέρει ότι η θρησκεία είναι αποκλειστικά και μόνο το δημιούργημα των μελετητών της¹. Θα πρέπει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό, προς αποφυγή παρεξηγήσεων, ότι η παραπάνω θέση αυτού του ερευνητή βασίζεται στη διάκριση ανάμεσα στην “πίστη” και την έρευνα”. Η πρώτη αποτελεί, ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή, προσωπική επιλογή του κάθε ανθρώπου, ενώ η δεύτερη διακρίνει τη μελέτη αυτού του φαινομένου στο περιβάλλον του ακαδημαϊκού χώρου. Τα παραπάνω μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι η μελέτη της θρησκείας δεν έχει καμία θέση πέρα από τον ακαδημαϊκό χώρο, καθώς προέρχεται από την επιλογή και από τις προσωπικές συγκρίσεις που κατασκευάζουν οι μελετητές της, ώστε να διαμορφώνουν τα επιχειρήματά τους για την ανάλυση της έννοιας της θρησκείας και να προβαίνουν στη συνέχεια σε γενικεύσεις.

Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι έχουμε να κάνουμε ουσιαστικά με την κατασκευή μιας ιστορίας ή μιας θεωρίας που τη γενικεύουμε, ώστε να την εντάξουμε στη σφαίρα της θρησκείας. Άλλωστε η ίδια η έννοια “θρησκεία” δίνει τη δυνατότητα για ανάπτυξη διαφόρων διανοητικών θεωριών και ερμηνειών που καλύπτουν τα ενδιαφέροντα του κάθε ερευνητή και όχι για μια μονοδιάστατη οπτική που είναι απομονωμένη από την πραγματικότητα². Τα

¹ J. Z. Smith. *Imagining Religion. From Babylon to Jonestown*, Chicago-London, 1982, σελ. xi. Πρβλ. επίσης M. C. Taylor, “Introduction”, in: *idem* (eds.), *Critical Terms for Religious Studies* (Chicago-London, 1998), σελ. 1-19, 7-8. J. Z. Smith, “Religion, Religions, Religious”, in: M. C. Taylor (ed.), *ό.π.*, σελ. 269-284.

² Βλ. σχετικά W. Braun «Θρησκεία», στο: R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευολογίας* (μετ. Δ. Ξυγαλατάς . Επιμ. Π. Παχής) (Θεσσαλονίκη, 2003), σελ. 29-52, ιδιαιτ. σελ. 34-47.

παραπάνω αποκτούν ιδιαίτερο νόημα αν λάβουμε υπόψη μας τη θέση του Br. Lincoln ότι: «πρέπει να θεωρήσουμε τη θρησκεία (α) ως ένα σύνολο συνηθισμένων και εγκόσμιων ‘καθημερινών πρακτικών’ (*arts de faire*), οι οποίες χαρακτηρίζονται (β) από έναν προσανατολισμό προς την ενασχόληση με θέματα υπερβατικά (έξω από τα περιορισμένα όρια του κόσμου) και αιώνια (πέρα από τα όρια του χρόνου) και (γ) από μια επιθυμία να μιλήσει γι’ αυτά τα θέματα ‘με μια αρχή εξίσου υπερβατική και αιώνια’ Πολύ απλά η δηλαδή, η ‘θρησκεία’ είναι ένα είδος ανθρώπινης αναζήτησης, η οποία μπορεί να διαφοροποιηθεί από άλλες ανθρώπινες αναζητήσεις με βάση πάντοτε το συγκεκριμένο περιεχόμενό της και τη ρητορική της ροπή»³.

Η θεωρητικά προσανατολισμένη έρευνα της θρησκείας δίνει δυνατότητα στο μελετητή της να παράγει, μέσω διανοητικών ελιγμών, νέες και γόνιμες ερμηνείες όλων αυτών των στοιχείων που σχετίζονται άμεσα με την έννοια της θρησκείας. Αυτό γίνεται κατανοητό αν λάβουμε υπόψη μας τη συνολική γενεαλογία της συγκεκριμένης έρευνας. Η ιστορία της έρευνας αφήνει να εννοηθεί ότι πρόκειται για μια δραστηριότητα που κινείται διαχρονικά, γεγονός που φανερώνει το δυναμικό χαρακτήρα της θρησκείας, από την εποχή που πρωτοεμφανίζεται ως αντικείμενο μελέτης στον ακαδημαϊκό χώρο έως σήμερα. Έτσι λοιπόν διατυπώνονται διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις της συγκεκριμένης έννοιας που διαμορφώνονται πάντοτε σύμφωνα με τα δεδομένα του “πνεύματος της εποχής” τους και τις εκάστοτε τοποθετήσεις των διαφόρων ερευνητών. Αυτό θα πρέπει να θεωρείται ως κάτι δεδομένο από την εποχή της λεγόμενης νοησιαρχίας στα μέσα του 19ου αιώνα, που διαμορφώνεται σύμφωνα με τα εξελικτικά δεδομένα της εποχής έως σήμερα που κυριαρχούν όλο και περισσότερο τα δεδομένα της λεγόμενης γνωσιοεπιστήμης⁴.

Εξετάζοντας τη συνολική διαχρονική πορεία της επιστημονικής μελέτης της θρησκείας (Religionswissenschaft) οφείλουμε να αναφέρουμε ότι εμφανίζεται στον ακαδημαϊκό χώρο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και είναι δημιούργημα της ορθολογιστικής Ευρώπης μετά το Διαφωτισμό καθώς επίσης και του γενικότερου

³ Βλ. σχετικά Br. Lincoln, «Theses on Method», *Method and Theory in the Study of Religion* 8 (1996), 225-227, ιδιαιτ. σελ. 225. Πρβλ. επίσης W. Braun «Θρησκεία», στο: R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκειολογίας* ό.π., σελ. 40.

⁴ Βλ. σχετικά Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών* (Θεσσαλονίκη, ²2003), σελ. 99-120. D. L. Pals, “Νόηση», στο R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκειολογίας*, ό.π., σελ. 256-274, ιδιαιτ. σελ. 256-263.

τρόπου σκέψης που διακρίνει την εποχή αυτή (Ιμπεριαλισμός, Βιομηχανική Επανάσταση). Η αρχική έρευνα των διανοητών του συγκεκριμένου γνωστικού αντικειμένου μπορεί να ενταχθεί στο συνολικό τρόπο σκέψης αυτής της χρονικής περιόδου που εστιάζει κυρίως στις εξελικτικές θεωρίες των διαφόρων ερευνητών της εποχής (π.χ. E. Tylor, J. G. Frazer) καθώς επίσης στη σύγκριση ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι». Η σύγκριση, στη συγκεκριμένη περίπτωση, σχετίζεται πάντοτε με το πρόβλημα της ανεύρεσης *ομοιοτήτων* χωρίς να λαμβάνονται υπόψη η πολιτισμική και κοινωνική συνάφεια και το «πνεύμα της εποχής»⁵. Τα συγκρητιστικά μορφώματα δημιουργούνται από την επιλεκτική διαδικασία ενός δυσδιάκριτου συνδυαστικού συστήματος που δημιουργεί πάντα γενικεύσεις⁶.

Τα παραπάνω μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη ότι η ορθή εκτίμηση της συγκρητιστικής προσπάθειας των ανθρώπων απαιτεί πάντοτε τη χρήση ορθών μεθοδολογικών αρχών. Στην προκειμένη περίπτωση η αρχή που πληρεί αυτήν την προϋπόθεση μπορεί να εντοπισθεί στις «αναλογικές διαδικασίες». Σύμφωνα με τον J. Z. Smith η τακτική ανεύρεσης ομοιοτήτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια συνέπεια των «αναλογικών διαδικασιών», οι οποίες ανταποκρίνονται σε παράλληλα είδη θρησκευτικών καταστάσεων που επικρατούν σε ένα πολιτιστικό περιβάλλον και διαμορφώνονται με βάση τα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Η αναλογία είναι από τα σημαντικότερα μέσα για να κατανοήσουμε τις θρησκείες με καθαρά επιστημονικό τρόπο. Το πρόβλημα είναι να εξηγήσουμε τις δια-πολιτισμικές ομοιότητες. Όλες οι θρησκείες, όπως και οι πολιτισμοί είναι διαφορετικές, αν συγκριθούν μεταξύ τους, και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να αποφεύγεται η εύρεση «κοινών φανταστικών δεδομένων». Σε μια ιστορική έρευνα είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε τα αναλογικά στοιχεία στους διαφορετικούς τρόπους σκέψης, επειδή μόνο αυτό το

⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ηρόδοτος, βλ. επίσης σχετικά L. H. Martin, «Σύγκριση», στο: R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευτολογίας*, ό.π., σελ. 95-96. 102. J. Z. Smith, «Adde Parvum parvo magnus acervus erit», in: του ιδίου, *Map is not Territory*, ό.π., σελ. 240-264, ιδιαιτ. σελ. 243-245. I. M. Linforth, «Greek Gods and Foreign Gods in Herodotus», *University of California Publications in Classical Philology* IX 1 (1926), 1-25· του ιδίου, «Named and Unnamed Gods in Herodotus», ό.π., IX 7 (1928), σελ. 201-243.

⁶ Βλ. σχετικά L.H. Martin, «Σύγκριση», στο: R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευτολογίας*, ό.π., σελ. 99-107. Πρβλ. επίσης J.Z. Smith, *Imagining Religion: from Babylon to Jonestown* (Chicago, 1982), xi. του ιδίου, *Drudgery Divine: On the Comparison of Early Christianities and the Religions of Antiquity* (London, 1990), σελ. 115

στοιχείο επιτρέπει την κατανόηση των πραγμάτων που φαίνονται να είναι διαφορετικά⁷.

Ως διάδοχος κατάσταση της παραπάνω τάσης μπορεί να θεωρηθεί ο κλάδος εκείνος που χαρακτηρίζεται ως “φαινομενολογία της θρησκείας”⁸. Η συγκεκριμένη ερευνητική προσέγγιση τοποθετεί τη μελέτη της θρησκείας σε νέα βάση που εστιάζει το αντικείμενο έρευνάς της κυρίως στα θρησκευτικά δεδομένα του τρόπου σκέψης των ανθρώπων στις αρχές του 20ου αιώνα (ολοκληρωτικός τρόπος σκέψης πολιτικής και θρησκείας). Το συνολικό πλαίσιο της συγκεκριμένης ερευνητικής προσέγγισης ορίζεται από την μελέτη του *φαινομένου* που σχετίζεται άμεσα με το σύνολο των θρησκευτικών ιδεών. Οι οπαδοί της θεωρούν τη θρησκεία ως *summum genus* με αποτέλεσμα να κυριαρχήσει η αυτόνομη (*sui generis*) θεώρηση της θρησκείας. Η συγκεκριμένη ερευνητική τακτική διαμορφώνει το σύνολο της φαινομενολογικής μεθοδολογίας⁹. Ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους αυτής της προσέγγισης είναι ο M. Eliade, ο οποίος κυριαρχεί ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στη βορειοαμερικανική αλλά και στην παγκόσμια επιστημονική έρευνα. Χαρακτηριστικό δείγμα της θεωρητικής

⁷ Σχετικά με τη σημασία της «αναλογίας» στη σύγκριση βλ. J. Z. Smith, *Drudgery Divine*, ό.π., σελ. 47-51· 110· 112-114. του ιδίου «When the Chips Break», in: του ιδίου, *Relating Religion. Essays in the Study of Religion* (Chicago-London, 2004), σελ. 1-60, ιδιαιτ. σελ. 14· 24-25. του ιδίου, «Acknowledgments: Morphology and History in Mircea Eliade's Patterns in Comparative Religion (1949-1999). Part II: The Texture of the Work» in: του ιδίου, *Relating Religion*, ό.π., σελ. 80-100, ιδιαιτ. σελ. 92-94. του ιδίου, «Close Encounters of Diverse Kinds», in: του ιδίου, *Relating Religion*, ό.π., σελ. 303-322, ιδιαιτ. σελ. 315. του ιδίου, «Re: Corinthians», in: του ιδίου, *Relating Religion*, ό.π., σελ. 340-361, ιδιαιτ. σελ. 346.

⁸ Βλ. σχετικά G. Widengren, *Religionsphänomenologie* (Berli, 1969). G. Van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion* (Neue theologische Grundrisse) (Tübingen, 1977 [1956]). Fr. Heiler, *Erscheinungsformen und Wesen der Religion* (Religionen der Menschheit, 1) (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1979 [1961]). D. Allen, “Phenomenology of Religion”, in: M. Eliade (ed. in chief), *Encyclopedia of Religion*, τομ. 11 (1987), σελ. 272-284. του ιδίου, «Phenomenology of Religion”, in: J. R. Hinnells (ed.), *The Routledge Companion of Religion* (London-New York, 2005), σελ. 196-203. Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκεία και πολιτισμοί των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*, ό.π., σελ. 26-31.

⁹ Σχετικά με τη *sui generis* μεθοδολογία που επικρατεί στη θρησκευτολογική έρευνα βλ. R. McCutcheon, *Manufacturing Religion. The Discourse on sui generis and the Politics of Nostalgia* (New York-London 1997) = R. McCutcheon, *Κατασκευάζοντας τη θρησκεία* (μετ. Δ. Ξυγάλατας. Επιμ. Π. Παχής) (Θεσσαλονίκη, 2003). του ιδίου, «Redescribing ‘Religion’ as Social Formation. Towards a Social Theory of Religion», στο: Thomas A. Idinopoulos – Bryan C. Wilson (eds.), *What is Religion? Origins, Definitions and Explanations* (Leiden, 1998), σελ. 51-72. του ιδίου, *The Discipline of Religion. Structure, Meaning, Rhetoric* (London, 2003). Πρβλ. επίσης Gavin Flood, *Beyond Phenomenology. Rethinking the Study of Religion* (London-New York, 1999). Gerhard van den Heeven, «Redescribing Graeco-Roman Antiquity. On Religion and History of Religion», *Religion and Theology* 12, 3-4 (2005), 211-237, ιδιαιτ. σελ. 218-219. E.J. Sharpe, *Συγκρητική Θρησκευτολογία* (μετ. Α. Παπαλεξανδρόπουλος) (Αθήνα, 2008) σελ. 389-439.

προσέγγισης του ερευνητή αυτού αποτελεί η θεώρηση του συνόλου των θρησκευτικών φαινομένων και ιδεών ως δειγμάτων «ιεροφάνειας» (ή «κρατοφάνειας»)¹⁰. Τα παραπάνω ερμηνεύονται στο σύνολό τους μέσα από το πρίσμα μιας ιδιόμορφης χρήσης της ιστορίας. Η ιστορία, και συγκεκριμένα «ο τρόμος της ιστορίας» (σύμφωνα με την προσφιλή έκφραση του παραπάνω ερευνητή), παραθεωρείται εντελώς προς όφελος μιας ανιστορικής θεώρησης των πραγμάτων¹¹.

Μια ακόμη θεωρητική τάση, που σηματοδοτεί τη συνολική πορεία της μελέτης της θρησκείας είναι η ιστορία των θρησκειών, που εξετάζει την διαχρονική ιστορική εξέλιξή τους, μελετώντας τις πηγές και τη διδασκαλία τους. Αυτό που χαρακτηρίζει το συγκεκριμένο κλάδο της Θρησκευσιολογίας είναι η διαλεκτική σχέση μεταξύ της μεθόδου και του αντικειμένου της έρευνάς του. Ουσιαστικά, η ιστορία αποτελεί τη μέθοδο και η θρησκεία το αντικείμενο μελέτης. Το γεγονός αυτό συντελεί ώστε η έρευνα της θρησκείας να μετατεθεί από το *φαινόμενο* στο *γινόμενο*. Μ'αυτόν τον τρόπο ο ιστορικός των θρησκειών μπορεί να θεωρηθεί ως ένας

¹⁰ Σχετικά με τη χρήση αυτού του όρου στα έργα του M. Eliade βλ. R. T. McCutcheon, «Closing the Eliadean with some Dignity», στο: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious Worlds. The Meaning and the End of Mircea Eliade* (SUNY Series. Issues in the Study of Religion) (New York, 2001), σελ. 11-23, ιδιαιτ. σελ. 12. C. Olson, «Eliade, the Comparative Method, Historical Context, and Difference», στο: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious Worlds*, ό.π., σελ. 59 - 76, ιδιαιτ. σελ. 67. 69. R. Permenter, «Romantic Postmodernism and the Literary Eliade», στο: Bryan Rennie (ed.), ό.π., σελ. 95-116, ιδιαιτ. σελ. 102. 108. N. J. Girardot, «Smiles and Whispers. Nostalgic Reflections on Mircea Eliade's Significance for the Study of Religion», στο: Bryan Rennie (ed.), ό.π., σελ. 143-163, ιδιαιτ. σελ. 161. D. Cave, «Eliade's Interpretation of Sacred Space and Its Role toward the Cultivation of Virtue», in: Bryan Rennie (ed.), ό.π., σελ. 235- 248, ιδιαιτ. σελ. 238. Βλ. επίσης M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion* (transl. R. Sheed), Cleveland, 1968, σελ. 5· του ιδίου, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία των Θρησκειών* (προλεγόμενα G. Dumezil) (μετ. Έλση Τούτη), (Αθήνα, 1981), σελ. 15-19. 26-33. 41-47. του ιδίου, *Autobiography*, τόμ. I: 1907-1937. *Journey East, Journey West* (transl. Mac Linscott Ricketts), San Francisco, 1981, *passim*. *Autobiography*, τόμ. II: 1937-1960. *Exile's Odyssey*, (transl. Mac Linscott Ricketts) (Chicago-London, 1988), *passim*.

¹¹ Σχετικά με τη χρήση αυτού του όρου στα έργα του M. Eliade, βλ. D. Allen, «Mircea Eliade's View of the study of Religion as the Basis for Cultural and Spiritual Renewal», in: Bryan Rennie (ed.), *Changing Religious World*, ό.π., σελ. 207- 233, ιδιαιτ. σελ. 221-222· 228. M. Eliade, *The Myth of the Eternal Return*. (transl. W. R. Trask) (New York 1954), σελ. 139-162 = του ιδίου, *Κόσμος και Ιστορία. Ο Μύθος της Αέναου Επαναλήψεως* (μετ. Θ. Λαζάρη) (Αθήνα 1966), σελ. 139-160 = του ιδίου, *Κόσμος και Ιστορία. Ο Μύθος της Αέναου Επαναλήψεως* (μετ. Στρ. Ψάλτης) (Αθήνα, 1999). του ιδίου, *Die Prüfung des Labyrinths. Gespräche mit Claude – Henri Rocquet* (Übers. Eva Moldenhauer) (Frankfurt, 1987), σελ. 143-146. του ιδίου, *Autobiography*, τόμ. I: 1907-1937. *Journey East, Journey West*, ό.π., *passim*. του ιδίου, *Autobiography*, τόμ. II: 1937-1960. *Exile's Odyssey*, ό.π., *passim*. του ιδίου, «Εμπειρίες μιας ζωής αφιερωμένης στην Ιστορία των Θρησκειών», *ΕΠΙΟΠΤΕΙΑ*, 1980 (Σεπτέμβριος) (ΑΓΟΡΑ: Συζητήσεις), σελ. 633-643, ιδιαιτ. σελ. 637-641.

ερευνητής που μελετά ένα διαφορετικό τμήμα του αισθητού κόσμου, τη θρησκεία, χωρίς να τη θεωρεί ως *sui generis* φαινόμενο¹².

Ανάμεσα στους μελετητές που διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης και έρευνάς τους σύμφωνα με τα δεδομένα αυτής της θεωρητικής προσέγγισης είναι οι οπαδοί της λεγόμενης “Ιταλικής Σχολής”. Οι εκπρόσωποι της συγκεκριμένης Σχολής ερευνούν τις θρησκείες με βάση την ιστορία και τη σύγκριση των θρησκευτικών και των λατρευτικών εκδηλώσεων των ανθρώπων σε διάφορες ιστορικές περιόδους πάνω σε μια διαχρονική και συγχρονική διάσταση¹³. Οι βασικές αρχές της ιστορικο - συγκρητικής μεθόδου έχουν αποδείξει ότι η σύγκριση ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα φαινόμενα ή στοιχεία επιτυγχάνεται κυρίως με την παρατήρηση των διαφορών παρά των ομοιοτήτων τους. Η παραπάνω θέση αποκτά μεγαλύτερη ισχύ, ιδιαίτερα όταν η σύγκριση διαφοροποιείται από την επισημάνση των αναλογιών. Η συγκεκριμένη μεθοδολογία βασίζεται κυρίως στη χρήση των κειμένων καθώς επίσης των επιγραφών και των αρχαιολογικών ευρημάτων), τα οποία ερευνώνται με βάση τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στην ιστορία του πολιτισμού. Καθίσταται έτσι εφικτή η προσέγγιση και η κατανόηση του παρελθόντος, όπως και του διαφορετικού τρόπου ζωής και σκέψης¹⁴.

Η ορθή χρήση των μνημείων του παρελθόντος απομακρύνει την ερευνητική μας πορεία από τους υφάλους μιας στατικής έρευνας της θρησκείας με αποτέλεσμα να τονίζεται, μέσω των ιστορικών μεταβολών, η δυναμική διάστασή της. Η συνάφεια

¹² Βλ. σχετικά Γρ. Δ. Ζιάκας, *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*, ό.π., σελ. 16-19. U. Bianchi, *History of Religions* (Leiden, 1975). του ιδίου, *Saggi di Metodologia della Storia delle Religioni* (Nuovi Saggi, 75) (Roma, 1979). του ιδίου, “History of Religions”, στο: M. Eliade (ed. in chief), *Encyclopedia of Religion*, τομ.6 (1987), σελ. 399- 407. του ιδίου, *Problemi di Storia delle Religioni* (Nuova Universale Studium 48) (Roma, 1986 [1956]) = *Probleme der Religionsgeschichte* (Göttingen, 1964). του ιδίου, “Concluding Remarks: The History of Religions Today”, στο: idem (ed.), *The Notion of «Religion» in Comparative Research. Selected Proceedings of the XVI IAHR Congress* (Storia Delle Religioni, 8) (Roma, 1994), σελ. 919-921. G. Sfameni Gasparro, “History of Religions: A Retrospective and Prospective View”, στο: U. Bianchi (ed.), *The Notion of «Religion» in Comparative Research. Selected Proceedings of the XVI IAHR Congress*, ό.π., σελ. 913-917. της ίδιας, *Introduzione alla Storia delle Religioni* (Manuali di Base), Roma-Bari, 2011). K. Rudolph, *Geschichte und Probleme der Religionswissenschaft* (Studies in the History of Religions [Numen Bookseries], LIII)(Leiden, 1992), σελ.119-156, 235-320.

¹³ Βλ. σχετικά U. Bianchi, *Problemi di storia delle religioni*, ό.π., σελ.74-77.

¹⁴ U. Bianchi, *History of Religions*, ό.π., σελ. 4-8, 10, 207-210, 217-219. του ιδίου, *Saggi di Metodologia della Storia delle Religioni*, *passim*. G. Mihelcic, *Una religione di libertà. Raffaele Pettazzoni e la scuola romana di storia delle religioni* (Contributi di Teologia36)(Roma, 2003),σελ. 189-194.

αποτελεί ένα από τα πρώτα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνουμε πάντοτε υπόψη μας στη μελέτη ενός κειμένου, αφού έτσι μπορούμε να αξιολογήσουμε με βάση τις αντιλήψεις που κυριαρχούν στο οικείο του περιβάλλον. Παράλληλα, συνυπολογίζονται και τα διάφορα πολιτισμικά δεδομένα, όπως οι καλλιτεχνικές δημιουργίες της εποχής, τα κοινωνικά και οικονομικά φαινόμενα. Ως εκ τούτου, ο ερευνητής υποχρεώνεται «εκ των πραγμάτων» να προχωρήσει στην ορθή κατανόηση των πηγών και να ανιχνεύσει ιδιαίτερα τους λόγους παραγωγής και συγγραφής τους. Η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι σε όλες τις ιστορικές περιόδους της ανθρωπότητας, το ένα στοιχείο βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση με το άλλο και όλα μαζί συνιστούν ένα αδιάσπαστο σύνολο. Η ερευνητική προσπάθεια θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την κατασκευή ενός πολύπλοκου μωσαϊκού, στο οποίο, αν δεν τοποθετηθούν όλες οι ψηφίδες στην κατάλληλη θέση, δεν μπορούμε να αναπαραστήσουμε με πληρότητα την εικόνα που προσδοκούμε¹⁵.

Η ανυποψίαστη χρησιμοποίηση των μαρτυριών και η μη κριτική αξιολόγησή τους όχι μόνο δεν βοηθούν στον αντικειμενικό σκοπό του ερευνητή, αλλά οδηγούν και σε απαράδεκτες και επιπόλαιες ιστορικές γενικεύσεις. Μέσω της κριτικής φιλολογικής ανάγνωσης των πηγών στο πλαίσιο μιας ιστορικο-συγκριτικής έρευνας, οδηγούμαστε σε σωστή και όχι ετεροχρονισμένη χρήση των μαρτυριών, που οδηγεί σε μια *a posteriori* εξαγωγή συμπερασμάτων, τα οποία περισσότερο συσκοτίζουν παρά δια φωτίζουν τα δεδομένα της έρευνας¹⁶.

Οι προβληματισμοί αυτοί, καθώς και οι προϋποθέσεις αξιοποίησης των κειμένων, απασχολούν σήμερα τους ερευνητές των θρησκειών του παρελθόντος αλλά και της σύγχρονης πραγματικότητας. Η εξέταση της θρησκείας, ως ένα *sui generis* φαινομένου, αντιστοιχεί σε μονόπλευρη χρήση της ιστορίας. Ο σύγχρονος ερευνητής, ειδικά των θρησκειών, οφείλει να έχει υπόψη του ότι οι διάφορες μαρτυρίες που διαμορφώνουν το πλαίσιο μελέτης του, αποτελούν μέρος ενός συστήματος και μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να εξετάζονται πάντοτε. Η θεώρηση της θρησκείας ως κοινωνικού συστήματος, το οποίο νομιμοποιείται με την αναφορά σε μια θεϊκή (υπερφυσική) δύναμη συνιστά παράγοντα *sine qua non* για τη σύγχρονη

¹⁵ Βλ. σχετικά Π. Παχής, □σις Καρποτόκος, τομ.Ι: Οικουμένη. Προλεγόμενα στον συγκρητισμό των ελληνιστικών χρόνων (Θεσσαλονίκη, 2003), σελ.13-15.

¹⁶ Βλ. σχετικά Π. Παχής, □σις Καρποτόκος, ό.π.

έρευνα, που αγωνίζεται να «καθαρθεί» από τις γενικότητες του παρελθόντος. Δε θα πρέπει να διαφεύγει φυσικά της προσοχής μας ότι η διεπιστημονική έρευνα είναι καθοριστικής σημασίας, ιδιαίτερα στην εποχή μας, και στη μελέτη των ανθρωπίνων θρησκευτικών εκδηλώσεων¹⁷.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 εμφανίζεται στην επιστημονική έρευνα της θρησκείας μια νέα μεθοδολογία, που σχετίζεται με το πεδίο έρευνας της λεγόμενης γνωσιο-επιστήμης¹⁸. Αρχικά συνδέθηκε με το περιβάλλον της εξελικτικής ψυχολογίας και αργότερα επεκτάθηκε, μέσω της ανθρωπολογίας στην επιστημονική έρευνα της θρησκείας. Πρόσφατα το αντικείμενο αυτό προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών που ασχολούνται με την ιστορία, την αρχαιολογία και την ανθρωπολογία. Οι πρώτοι που ασχολούνται, από τις αρχές της δεκαετίας του '90, με τη σύνδεση της γνωσιο-επιστήμης με την επιστημονική έρευνα της θρησκείας είναι οι Daniel Sperber¹⁹, Thomas Lawson και Robert N. McCauley²⁰, Stuart Guthrie²¹, Steven Mithen²², Pascal Boyer²³, και Harvey Whitehouse²⁴.

¹⁷ Βλ. σχετικά R. J. Zwi Werblowsky, «Marburg –and After?», *Numen* 7,2 (1960), 215-220. W. Braun, «Θρησκεία», στο: στο R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευσιολογίας*, ό.π., W. Arnal, «Ορισμός», στο: στο R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευσιολογίας*, ό.π., σελ. 55-74. Πρβλ. επίσης D. Wiebe, «From Religious to Social Reality: The Transformation of “Religion” in the Academy», στο: U. Bianchi (ed.), *The Notion of «Religion» in Comparative Research. Selected Proceedings of the XVI IAHR Congress*, ό.π., σελ. 837-845. Του ιδίου, «Transcending Religious Language: towards the recovery of an Academic Agenda», στο U. Bianchi (ed.), *The Notion of «Religion» in Comparative Research*, ό.π., 905-912. T. Jensen –M. Rothstein (eds.), *Secular Theories on Religion . Current Perspectives* (Copenhagen, 2000)

¹⁸ Βλ. σχετικά D. J. Slone, *Religion and Cognition. A Reader* (Critical Categories in the Study of Religion) (London-Oakville, 2006). A. W. Geertz, «Cognitive Approaches to the Study of Religion», στο: P. Antes- A.W. Geertz- R.R. Warne (eds.), *New Approaches to the Study of Religion*, τόμ. II: Textual. Comparative, Sociological and cognitive Approaches (Berlin-New York, 2004), σελ. 347-399. Armin W. Geertz, Jeppe Sinding Jensen (eds.), *Religious Narrative, Cognition and Culture. Image and Word in the Mind of Narrative* (Londo-Oakvill, 2011).

¹⁹ *Rethinking Symbolism* (transl. A. James-Premack) Cambridge Studies in Social Anthropology) (Cambridge, 1975).

²⁰ *Rethinking Religion. Connecting Gognition and Culture* (Cambridge, 1990). των ιδίων, «Crisis of Conscience, Riddle and Identity. Making Space for a Cognitive Approach to Religious Phenomena», *Journal of American Academy of Religion* 61 (1993), 201- 223. Βλ. επίσης Robert N. McCauley – L.E. Lawson, *Bringing Ritual to Mind. Psychological Foundations of Cultural Forms*, Cambridge, 2002. L. E. Lawson, «Towards a Cognitive Science of Religion», *Numen* 47, 3 (2000), 338-349. του ιδίου, «Cognition», στο: Willi Braun – Russell McCutcheon (eds.), *Guide to the Study of Religion*, ό.π., σελ. 75-84. του ιδίου, «Αντίληψη», Willi Braun –Russell McCutcheon (εκδ.), *Εγχειρίδιο Θρησκευσιολογίας*, ό.π., σελ. 137-150. του ιδίου, «Towards a Cognitive Science of Religion», *Numen* 47, 3 (2000b), 338-349. του ιδίου, «Ritual Form, and Ritual Frequency. From Ethnographic Reports to Experimental

Η μεθοδολογία αυτή βοηθά στην απάντηση ερωτήσεων που σχετίζονται με τον τρόπο προσέγγισης του θεϊκού κόσμου, που πραγματοποιείται με βάση τα θρησκευτικά και κοινωνικο-πολιτισμικά δεδομένα, τα οποία μεταδίδονται ανάμεσα στα μέλη μιας κοινότητας ή μιας θρησκευτικής παράδοσης. Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται η επιβίωση της παράδοσης αυτών των ομάδων, κάτι που συντελεί στην

Findings», στο: Harvey Whitehouse and Robert McCauley (eds.), *Mind and Religion. Psychological and Cognitive Foundations of Religion* (New York, 2005), σελ. 57-67.

²¹ «A Cognitive Theory of Religion», *Current Anthropology* 21, 2 (1980), 181-203. του ιδίου, *Faces in the Clouds. A New Theory of Religion* (New York, 1993).

²² *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art and Science* (London, 1996) = St. Mithen, *Η Προϊστορία του Νου* (μετ. Δ. Ξυγαλατάς – Ν. Ρουμπέκας. Επιμ. Π. Παχής- Ολ. Παναγιώτιδου) (Θεσσαλονίκη, 2010. του ιδίου, «From Ohalo to Çatalhöyük. The Development of Religiosity during the Early Prehistory of Western Asia, 20.000 - 7000 BCE», στο: Harvey Whitehouse – Luther H. Martin (eds.), *Theorizing Past. Archaeology, History and Cognition* (Oxford, 2004), σελ. 17-43.

²³ *Religion Explained. The Human Instincts That Fashion Gods, Spirits and Ancestors* (London 2001) = P. Boyer, *Και ο άνθρωπος έπλασε τους θεούς* (μετ. Δ. Ξυγαλατάς. Επιμ. Π. Παχής) (Θεσσαλονίκη, 2008). Βλ. επίσης του ιδίου, «Explaining Religious Ideas. Elements of a Cognitive approach», *Numen* XXXIX 1 (1992), σελ. 27-57. του ιδίου, «Cognitive Aspects of Religious Symbolism», στο: του ιδίου, *Cognitive Aspects of Religious Symbolism* (Cambridge, 1993), σελ. 4-47. του ιδίου, *The Naturalness of Religious Ideas. A Cognitive Theory of Religion* (Berkeley, 1994). του ιδίου, «Cognitive Constraints on cultural Representations. Natural Ontologies and Religious Ideas», στο: L. A. Hirschfield – S. A. Gelman (eds.), *Mapping the Mind. Domain Specificity in Culture and Cognition* (Cambridge, 1994), σελ. 39-67. του ιδίου, «Evolution and Modern Mind and the Origins of Culture. Religious Concepts as a Limiting Case», στο: P. Carruthers and A. Chamberlain (eds.), *Evolution in the Human Mind* (Cambridge, 2000), σελ. 93-112. του ιδίου, «Functional Origins of Religious concepts. Ontologic and Strategic Selection in Evolved Minds» (Malinowski Lecture, 1999), *Philosophical Psychology* 13, 3 (2000), σελ. 277-297. του ιδίου, «Cultural Inheritance, Tracks and Cognitive Predispositions. The Example of Religious Concepts», στο: H. Whitehouse (ed.), *The Debated Mind. Evolutionary Psychology versus Ethnography* (Oxford-New York, 2001), σελ. 57-89. του ιδίου, «Why Gods and Spirits Matter at All?», στο: Ilkka Pyysiäinen – Veiko Anttonen (eds.), *Current Approaches in the Cognitive Science and Religion* (London-New York, 2002), σελ. 68-92. του ιδίου, «Religious Thought as By-Product of Brain Function, Trends», *Cognitive Sciences* 7, 3 (2003) (March), σελ. 119-124. του ιδίου, «Religious Evolution and Cognition», *Current Anthropology* 45, 3 (2004) (June), σελ. 430-433. του ιδίου, «A Reductionistic Model of Distinct Modes of Religious Transmission», στο: H. Whitehouse - R. N. McCauley (eds.), *Mind and Religion. Psychological and Cognitive foundations of Religion* (New York, 2005), σελ. 3-29.

²⁴ H. Whitehouse, *Inside the Cult. Religious Innovation and Transmission in Papua New Guinea* (Oxford, 1995). του ιδίου, *Arguments and Icons. Divergent Modes of Religiosity*, Oxford, 2000. «Introduction», στο: του ιδίου, (ed.), *The Debated Mind*, ό.π., σελ. 1-20. του ιδίου, «Conclusion», in: του ιδίου (ed.), *The Debated Mind*, ό.π., σελ. 203-223. του ιδίου, «Modes of Religiosity. Towards a Cognitive Explanation of the Sociopolitical Dynamics of Religion», *MTSR* 14, 3-4 (2002), σελ. 293-315. του ιδίου, *Modes of Religiosity. A Cognitive Theory of Religious Transmission* (Oxford, 2004) = του ιδίου, *Τύποι Θρησκευτικότητας. Μια γνωσιακή Θεωρία της μετάδοσης των θρησκευτικών αντιλήψεων* (μετ. Εισαγ. Δ. Ξυγαλατάς. Επιμ. Π. Παχής) (Θεσσαλονίκη, 2006). του ιδίου, «The Cognitive Foundations of Religiosity», στο: του ιδίου - R. N. McCauley (eds.), *Mind and Religion*, ό.π., σελ. 207-232. του ιδίου, – James Ladislaw (eds.), *Ritual and Memory. Toward a Comparative Anthropology of Religion* (Oxford, 2004). του ιδίου – L. H. Martin (eds.), *Theorizing Religious Past*, ό.π., του ιδίου- R. N. McCauley (eds.), *Mind and Religion*, ό.π. βλ. επίσης P. Boyer, «Review on H. Whitehouse, *Inside the Cult. Religious Innovation and Transmission in Papua New Guinea* (Oxford, 1995)», *Journal of Ritual Studies* 16, 2 (2002a), 8-13.

ενίσχυση της κοινής μνήμης των μελών τους. Με την πραγματοποίηση διαφόρων τελετουργιών και τη μετάδοση ειδικής γνώσης συνέχονται αλλά και διαφοροποιούνται οι κοινωνικές ομάδες. Οι συγκεκριμένες πρακτικές συνδέονται άμεσα με έναν ιδιαίτερο συμβολισμό, ο οποίος επηρεάζει καταλυτικά το συνολικό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς των μελών των ομάδων²⁵.

Ως επίμετρο μπορούμε να αναφέρουμε ότι η μελέτη της θρησκείας σχετίζεται άμεσα με την επιστημονική έρευνα της ανθρώπινης πολιτισμικής όψης και των πρακτικών της. Η όψη αυτή είναι ταυτόσημη με τους σκοπούς της μελέτης μας και με τους κατάλληλους ορισμούς που επιλέγουμε ως οδηγούς στις διαρκείς επιστημονικές μας αναζητήσεις. Με όλες αυτές τις κοινές υποθέσεις μπορεί τώρα κάποιος να κατανοήσει ότι ο ερευνητής της θρησκείας πασχίζει να μελετήσει, το ποιος λαός (σύνολο ανθρώπων), πότε, πού και γιατί όλα αυτά τα δεδομένα αναφέρονται ως θρησκεία. Τα παραπάνω μπορούν να βρουν την καλύτερη απάντηση αν τα εντάξουμε στο πλαίσιο ερωτήσεων, όπως για παράδειγμα, «πού, από ποιους και με ποιους σκοπούς ασκείται η μελέτη της θρησκείας;» Θέτοντας τα ερωτήματα αυτά είναι δυνατό να ανακαλύψουμε το αντικείμενο της μελέτης ως μια ενδιαφέρουσα όψη ενός περίπλοκου ανθρώπινου κόσμου κοινωνικής συμπεριφοράς. Επομένως ο ερευνητής οφείλει να μελετήσει εκείνες τις υπό συζήτηση ανθρώπινες συμπεριφορές τις οποίες και θεωρεί ως θρησκευτικές, δηλ. το σύνολο των υποθέσεων, ιδεών, πεποιθήσεων κλπ. που αφορούν σε ένα θέμα. Όταν κανείς θέτει τα σωστά ερωτήματα και βλέπει στην ιστορική συνάφεια των δεδομένων που μελετά, τότε αντιλαμβάνεται ότι οι λαοί ανά τον κόσμο διεκδικούν την κατηγορία «θρησκεία»²⁶.

Υπό το φως αυτό όχι μόνο μελετούμε τις θρησκείες του κόσμου αλλά επιχειρούμε να εκτιμήσουμε πως και γιατί ένας θεσμός, μια κίνηση ή μια ομάδα οδηγούνται να θεωρηθούν θρησκεία. Έτσι, μελετώντας τόσο τη θρησκεία όσο και την κατηγορία «θρησκεία» ως γνώρισμα του πολύπλοκου συστήματος της ανθρώπινης συμπεριφοράς που ονομάζεται κοινωνία, το γνωστικό αυτό αντικείμενο όχι μόνο

²⁵ A. Geertz, «Cognitive Approaches to the Study of Religion», ό.π.. L. H. Martin, «Πρόλογος στην ελληνική έκδοση», του ιδίου, *Οι θρησκείες της ελληνιστικής εποχής*, ό.π., σελ.77-83, ιδιαιτ. σελ. 78-83.

²⁶ Βλ. σχετικά W. Braun, «Θρησκεία», στο: R. McCutcheon - W. Braun (επιμ.), *Εγχειρίδιο Θρησκειολογίας*, ό.π. J.S. Jensen-L.H.Martin (eds.), *Rationality and the Study of Religion* (London, 2002). I. Σ. Πέτρου, *Θρησκεία και κοινωνία. Κοινωνιολογική ανάλυση των σχέσεων θρησκείας και κοινωνίας στη σύγχρονη πραγματικότητα* (Θεσσαλονίκη, 2012), σελ. 17-49.

γίνεται πιο ενδιαφέρον, αλλά κινείται και στο πλαίσιο μιας ορθής επιστημονικής σκέψης που αρμόζει χώρο ενός σύγχρονου ακαδημαϊκού ιδρύματος²⁷.

Παράλληλα όμως δε θα πρέπει να λησμονούμε το παρακάτω: ό,τι μας ενώνει ως ερευνητές σε αυτή τη συλλογική ομάδα που ανήκουμε, η οποία προσδιορίζεται με την αντωνυμία «δικό μας», δεν είναι μόνο οι κοινές αναζητήσεις, τα κοινά εργαλεία και η συμφωνία σε καθιερωμένες αποδείξεις και επιχειρηματολογία, αλλά επίσης το θεσμικό όργανο, το οποίο και συνεισφέρει στο έργο μας. Το όργανο αυτό είναι ο χώρος του πανεπιστημίου που αποτελεί το πεδίο δράσης και ανάπτυξης της ακαδημαϊκής μελέτης της θρησκείας²⁸. Σ' αυτό ακριβώς το χώρο δεν έχουν καμία απολύτως θέση οι ιδεολογικές και προσωπικές αντιλήψεις μας αλλά αποκλειστικά και μόνο ο ερευνητικός τρόπος σκέψης. Αυτός ακριβώς ο τρόπος σκέψης φανερώνει τη διαρκή και εναγώνια προσπάθεια του ερευνητή της θρησκείας, καθώς επίσης του κάθε ερευνητή ενός σύγχρονου Πανεπιστημίου, ο οποίος οφείλει να φροντίζει, ως μέλος της ερευνητικής κοινότητας, να είναι “φορέας καινοφανών αντιλήψεων και όχι μεταφορέας” κοινών και καθιερωμένων ιδεών²⁹.

Ο Παναγιώτης Παχής είναι καθηγητής Θρησκευολογίας στο Τμήμα Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

²⁷ Βλ. σχετικά Br. Lincoln, “Theses on Method”, ό.π., Ι. Σ. Πέτρου, *Θρησκεία και κοινωνία*, ό.π., σελ. 41-42.

²⁸ Βλ. σχετικά Ι. Πέτρου, *Θρησκεία και Κοινωνία*, ό.π., σελ. 17- 49.

²⁹ Βλ. σχετικά R. T.McCutcheon, *Critics not Caretakers. Redescribing the Public Study of Religion* (Albany, NY, 2001).

Wandering through the trails of the scientific study of Religion(s)

Prof. Dr Panayotis Pachis

Aristotle University of Thessaloniki, Greece

ABSTRACT

The study of religion is directly related to the scientific research of the aspects and the practices of human culture. This is tantamount with the aims of our study and with the appropriate definitions that we choose as guides in our continuous scientific endeavors. The history of research implies that it is an activity that moves diachronically, a fact that shows religion's dynamic character from its first manifestation as the object of study in the academic world down to our time. Thus, various theoretical approaches of religion are being articulated and shaped always according to the "zeitgeist" and the stand points of the various scholars. While examining the overall diachronic progress of the scientific study of religion (Religionswissenschaft) we must point out that religion emerges in the academia during the 19th century and it is the creation of the rationalistic Europe after the Enlightenment, as well as the result of the way of thinking that distinguishes this era from others (i.e., imperialism, industrial revolution). The initial studies of the first scholars who turned their attention to religion could be deemed part of the overall way of thinking of this period, which was focused on the evolutionary theories of the most prominent scholars of that time (e.g., E. B. Tylor, J. G. Frazer) and on the comparison between "us" and "them". The discipline characterized as "phenomenology of religion" could be deemed the successor of those evolutionary tendencies. The general framework of this particular scholarly approach is defined by the study of the *phenomenon* that is directly related to the sum of religious ideas. Their adherents consider religion to be a *summum genus*, which results to the dominion of the autonomous (*sui generis*) view of religion. Another theoretical stance that characterizes the overall progress of the study of religion is the History of Religions, which examines their diachronic historical progress by studying their sources and teachings. In essence, history constitutes the method and religion the subject matter. This turns the study of religion from the *phenomenon* to the *genomenon*. In this way, the historian of religions can be considered as a scholar who

studies a different part of the observable world, i.e. religion, without taking it as a *sui generis* phenomenon. During the 1990's, a new methodology emerges in the scientific study of religion that is related to the so-called cognitive science. Initially, this methodology was associated to evolutionary psychology and, later on, it was expanded through anthropology to the scientific study of religion. Lately, this methodological approach attracted the interest of scholars who work on history, archaeology, and anthropology.